

Роль іронії у романах Гео Шкурупія «Жанна батальйонерка» і Дмитра Бузька «Голяндія»

I. V. Tkalych

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Corresponding author. E-mail: Tkalych_i@ukr.net

Paper received 06.04.18; Accepted for publication 11.04.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2018-161VI48-14>

Анотація. Стаття присвячена аналізу художньої специфіки іронії у творах українських письменників 20-х років ХХ ст. Г. Шкурупія і Д. Бузька. У комплексі модифікацій специфічної цілісності творів мистецтва іронія має полярні позиції, де рівновага внутрішнього Я хитається між романтичним самоствердженням суб'єкта і трагічним самозапереченням. Забарвлена трагічними тонами, іронія давала змогу українським письменникам художньо відтворити світ у його розмаїтті; позбавляла догматичної вузькості мислення, однобічності, фанатизму. Вітаїстична ж – утверджувала віру в життя, прагнення до позитивних змін, породжувала енергію духовного й інтелектуального поступу. Життєствердну іронію виявлено у текстах Д. Бузька, Поєднання обох типів дослідниця простежила у романах Г. Шкурупія.

Ключові слова: *модус художності, роман, трагічна іронія, вітаїстична іронія, абсурд, парадокс, полярність, модернізм.*

Постановка проблеми. У складному соціальному і духовному середовищі сміх був чи не єдиною життєствердною силою, яка допомагала безпечно й ефективно протидіяти несправедливості й антигуманності абсурдного світу початку ХХ ст. Відкрита боротьба з режимом у тоталітарному суспільстві несе загрозу знищення, тому задля збереження життя митці обирають більш гнучкий, ігровий спосіб непрямого спротиву. Експліцитне підтримання офіційного курсу з його імпліцитним висміюванням дозволяє виразити помисли і переконання, досягти моральної розкутості. Крім того, життєствердний сміх виконує й інші функції. Так, він дає індивіду сили боротися зі страхом, і таким чином захищає свідомість від божевілля в умовах абсурду і жорстокості зовнішнього світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У ХХ ст. про іронію дискутували представники різних наукових орієнтацій (семіотики, структуралісти, постструктуралісти та ін.). На її універсальний характер звертали увагу К.-В.-Ф. Зольгер, Т. Манн, В. Хализев. Специфіка модерністичної іронії також увійшла в коло інтересів багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема їй присвячені цілі дослідження або їх розділи у науковому доробку Е. Белера, М. Бредбері, Р. Лейні, В. Пігулевського, К. Терлволла та ін. До визначення вітаїстичної іронії у літературі 20-х років ХХ ст. звертається Л.Кавун.

Метою нашої студії є з'ясування характерних особливостей іронії у творчості українських письменників 20-х років ХХ ст. Г. Шкурупія і Д. Бузька.

Виклад основного матеріалу. Н. Фрай, аналізуючи літературні модуси, зазначив, що основний принцип іронії полягає в тому, що будь-які незвичайні події, які відбуваються з героєм, не мають причинно-наслідкового зв'язку із особливостями його характеру. Те, що відбувається, це – жереб, і він не більше за інших заслуговує на таке покарання. На думку вченого, вина героя зумовлена тим, що „він частина враженого вадами суспільства, або хоча б тим, що в оточуючому світі така несправедливість є невід'ємною рисою існування” [6, 240]. Прикладом злої гри долі може бути образ Сергія Голуб'ятнікова з роману Гео Шкурупія «Жанна батальйонерка». Це ще один герой, що став жертвою парадоксів розвитку суспільства. Поручник репрезентує у творі романтичного мрійника, що безнадійно закоханий у професорську доньку

Жанну Барк і, щоб завоювати прихильність дівчини, прагне героїчних вчинків, натомість опиняється у запеклому вирі війни. Невзаємне кохання, жорстокість війни, підсвідомий жах перед ходом історії перетворюють закоханого романтика на безжального і підступного «стерв'ятника». Причиною звірячої агресії є крах ілюзій, доля жорстоко посміялась над героєм: його подвиг не оцінила ні дівчина ні країна «Голуб'ятників завжди п'яний. Порвалися всі зв'язки з тилом, і розчарування, як великі грядки капусти, оточило його. Гірким намулом осіли скривджені мрії. Жанна десь зникла. Лишилось незадоволення та роздратування» [7].

У хворій свідомості героя зароджуються вагання. Спочатку він служить на війні заради Жанни й під впливом уявлень про обов'язок перед державою, зрештою зневірюється і в одному й в іншому. «Голуб'ятників не спав цілу ніч. Він пиячив до самого ранку. Це було безрадісне, самотнє пияцтво. Зачинившись у своїй кімнаті, Голуб'ятников пив, бажаючи втопити у вині свої інтелігентські сумніви.

Кошмари душили його всю ніч. Безнадійне кохання до Жанни дратувало його, як обгризена кістка дратує голодного тигра. Лють і помста прокидалися в ньому від думки, що він безсилий зробити що-небудь, щоб наблизити Жанну до себе. Тоді він кидався з кутка в куток, бажаючи розстріляти не тільки Бойка, а всіх, весь фронт, російський і німецький.

Хвилинами реакції він жалкував, що поставив себе в такі стосунки з Бойком, він нарікав на себе, вважаючи все своє життя за безглузду помилку. Коли б він міг, можливо, він побудував би своє життя зовсім інакше. Може б він був краще у лавах тієї інтелігенції, що з неї походив Муславський і Бойко, і тоді б не було цих сумнівів і цих жахливих вчинків, що він їх робить задля своєї жорстокої і нетерпимої кляси, навіть не кляси, а касти» [7]. Голуб'ятников перебуває у ситуації сумнівів і повного безсилля, у ній він не захисник, а ворог і собі, і своїм солдатам, народові.

Востанне трагічно доля посміялась, підготувавши безглузду смерть чоловікові. Він помирає, застрелений у лісі своїми підлеглими солдатами, а не на полі бою, як герой. Злий час і суспільні умови розгорталися таким чином, що Голуб'ятников став зайвим, непотрібним, хоча сам не був лихою людиною у своїй суті, та й ідеї, які сповідував, теж були позитивними.

Іронічним у романі є також образ дівчини, що спонукала до «доблесних вчинків» поручника. Жанна потрапила в ті ж безвихідні сіті долі, що і Голуб'ятников. Ідеалістка-мрійниця з дитинства асоціювала себе зі «Славетною Орлеанкою» легендарною Жанною д'Аарк, відчувала в собі якусь винятковість і завжди мріяла здійснити величний подвиг, навіть «мусила врятувати Батьківщину» [7]. Ці ілюзії потрапили на вдячний ґрунт пропагандистських закликів влади взяти участь у шляхетній справі – війні. Автор глузливо описує, як «романтичні панночки» Жанна і її подруга Таня, обійнявшись, читали статтю про подвиги солдатів в журналі «Нива». На думку Н. Бернадської, письменник іронізує над тими чинниками, які формують душевні порухи дівчини, її розуміння суспільного життя: «це ура-патріотичні відозви уряду, численні поранені на вулицях, наївні нариси про непомітних, але відважних героїв на сторінках ілюстрованих журнальчиків. Автор іронізує і над Жанною і її подібними екзальтованими натурами, які не бачать, не відчують правди життя, а створюють свій ілюзорний світ завдяки численним рекламним фальшивкам про військову героїку» [1, 109]. Жанна, як і поручник, стала жертвою фальшивої мети, її романтичні візії також розбиваються об кошмар і цинізм реальної війни.

Інший іронічний образ у романі – це образ білого пухнастого kota підкреслює символізм імперського пафосу і наївність героїні. Голуб'ятников на вечері дарує тварину дівчині, там же висловлює захоплення війною. Ідучи до «ударного жіночого батальйону смерті», Жанна взяла з собою й kota Агасфера, бо для неї він символізує благородні пристрасті поручника, а ще «вона десь читала, що солдати мають собак і інших тварин, і що це найкращі друзі героїв непереможної армії. Щоб у всьому бути подібною до цих героїв, вона взяла з собою kota. І як деякі люди, палючі люльку, вважають, що вони вже через це справжні моряки, так і Жанна, взявши з собою kota, вважала, що вона вже справжній вояка, підкурений порохом» [7]. Абсурдність ситуації: білий кіт серед бруду, крові, смерті, викликає сміх у солдатів, підкреслює іронію митця над наївністю дівчини.

Дорога на війну kota у складі батальйону показує поступове прозріння Жанни: у казармі дівчина, яка «була примхливим витвором інтелігентського оточення», переживає перші труднощі солдатського життя і муштри. Котові теж доводиться отримувати від батальйонерок «надто гострі для його шкури» пестоці. Це перші удари по мрійливому самообману героїні. Від потягу на фронт, що нагадував будинок розпусти, кіт намагався втекти і його ледве повернули дівчата. Чим ближче до лінії вогню, тим гнітючіше враження від оточуючих картин і тим тяжчим і недоладнішим видавався батальйонерці Агасфер. Відкритий бій приносить остаточне розчарування героїні і безглуздий, трагічний фінал котові, про який письменник повідомляє іронічно: «в одному місці бруствер і шанець був зруйнований набоєм, що вирив у самому шанці цілу яму. Можливо, що цим набоєм було вбито ще одну жертву імперіялістичної війни, kota Агасфера, що раніш нагадував худорлявого Росинанта лицаря Дон-Кіхота» [7].

Проте, образ Жанни не трагічний, а скоріш іронічно-вітаїстичний: дівчина, на відміну від Го-

луб'ятникова, змогла прозріти, прокинутись від навіяного видіння реальності, переродилась і тому, на думку Л.Кавун, «у художньому тексті героїня тлумачиться як животворне духовне начало буття, вічність, уособлює красу як чуттєвість. Відтак в авторському дискурсі вона виявляє себе однією із стихійних сил, що набула людського обличчя» [4, 286].

Висміювання прагне виявити і виправити не тільки особисті, а й суспільні недоліки. Тому найбільш природним засобом художньої виразності та проявлення авторської позиції в таких обставинах є життєствердна іронія. Так, авангардний роман Д. Бузька «Голяндія» офіційною критикою у часи видання був сприйнятий як трактування суспільних процесів соціалістичної дійсності, були нарікання тільки щодо «абсолютно незрозумілої» форми зображення [2, 14]. Насправді ж авторові вдалося досягти своєї мети, й авангардна ігрова манера замаскувала істинні судження. Пародійність «Голяндії» помітили лише через 30 років, й інтерпретували таємниці іронії письменника. Роман, на думку сучасних учених, передусім спрямований проти «спрощеного підходу тогочасної літератури, і зокрема роману, до осмислення дійсності, проти нав'язування роману схем відтворення життя» [5, 138]. Літературна тема звучить протягом всього твору, а головним героєм твору виступає оповідач-письменник. Оголення письменницького прийому, обговорення секретів авторської лабораторії, звернення до теоретичних проблем, літературні зауваження і коментарі мають всуціль іронічну тональність: «Погані тепер письменники пішли. Не вміють так писати, щоб Тамари могли їх читати...» [3, 322] Критика тогочасного мистецького процесу звучить приховано. Автор порушує проблеми залежності літератури від влади, свободи мистецької думки: «Гра в дамки непогана річ. Але коли грають годину, другу, третю й т. д. – це вже загрозове явище. Це вже нагадає мені скрутне становище деяких українських письменників, що ніяк не можуть помиритися з Радянською владою, диктатурою пролетаріату і т. ін., але ж мусять тримати марку революційних чи хоч попутницьких письменників» [3, 354]. Автор одягає на себе маску простакуватого оповідача, що веде розмову з примітивним читачем, а наївна, доброзичлива іронія забезпечує відповідну тональність. Таким чином Д. Бузько намагається висміяти не тільки владу, диктує масовізм і примітивізм у літературі, не тільки письменників, що силкуються пристосуватися до вимог часу, а й самого примітивного читача, що є смішним, якщо не прочитає істинних ідей читача, а сприймає буквально все сказане: «Ні, читачу! Це вже не з галузі релігійних уявлень. Хоч такі досить із ними спорідненої галузі. Це вже свідоме, культурне наслідування почуттів та думок прадавньої, дикої людини. Звичайно, це теж поезія. І теж поганого гатунку. Та що, читачу, зробиш? Як усі ті поезії з роману викинути, що ж од нього залишиться? Самий кістяк. А в тебе, читачу, шлунок ще надто зіпсований і зуби твої надто кволі, щоб кістяком годуватися» [3, 356].

За модерністичною іронією знаходиться лише маска, яка приховує біль розчарування через розбиті, обмануті надії. Вона має „суттєві збіги з німецькою (часів XVIII – XIX ст.) естетикою сміху, яка віддавала перевагу комічному, у центр ставила гру, а прийоми комічного базувала на обігруванні предметно-

матеріального світу в усіх його формах і виявленнях (людське буття тощо), в тому числі й „осягнення всього в загальному зв'язку” [4, 254]. Ігровий вітаїстичний тон став руслом художньої творчості, оскільки дозволяв у несерйозному, веселому вигляді повідомити про складні невіршувані проблеми часу. Іронічна гра веде рецепієнта за собою. Зовнішній стверджуючий смисл, включає в себе внутрішнє заперечення. Кожен з них передбачає реакцію читача, що повинен коритися ведучому авторському закону, для того щоб створити концептуальне ціле. Як відомо, ефект іронії виникає внаслідок постійного порушення читацького очікування. Автор в модернізмі пропонує читачеві певні норми і цінності, налаштовує його на сприйняття їх за істинні, після чого різко заперечує

код їхнього розуміння. Читач мусить іти вслід за авторською думкою (на відміну від постмодерного автора, який залишає читача перед вибором, який зі змістів обрати.)

Висновки. Отже, іронія 20-х років ХХ століття має специфічні ознаки відмінні від усього модернізму. Вибух таланту, мрії, про необмежену творчу свободу розбиваються об стіну реальності, диктованої режимом. Вітаїстичне світовідчуття, віра в життя накладається на трагічне розуміння ситуації, що відбувається навколо приводить до парадоксальності вияву художнього світу. Драматичне зіткнення настроїв життєлюбства і глибокого відчаю ховаються в художньому тексті за іронічною авторською грою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернадська Н. І. Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція: Монографія / Н. І. Бернадська. – К.: Академвидав, 2004. – 368 с.
2. Бузько „Голяндія”. Зауваження редакції до рецензій, що їх видруковано в „Чит.-Рец.” № 4 // Читач-рецензент. – 1930. – № 5. – С. 12-13.
3. Бузько Д. Чайка ; Голяндія : романи / Дмитрий Бузько. – Київ : Дніпро, 1991. – 392 с.
4. Кавун Л. “М'ятежні” романтики вітаїзму : проза ВАПЛІТЕ [Монографія] /Л.І. Кавун. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 328 с.
5. Сабодош Г. Тема мистецтва в романі «Голяндія» Д. Бузька // Галина Сабодош. – Науковий вісник Ужгородського

університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 2 (30). – 2013. – 138-142.

6. Фрай Н. Анатомія критики /Пер. С англ. А.С.Козлова и В.Т. Олейника /Н. Фрай // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX веков. Трактаты, статьи, эссе. – М.: Изд-во Моск-го ун-та, 1987. – С. 232–263.
7. Шкурупій Гео Жанна батальйонерка [Електронний ресурс] / Гео Шкурупій // Сучасність. – 1982. – № 1–2. – с. 38–81; № 3. – с. 8–48; № 4–5. – с. 11–35; № 6. – с. 11–31. – Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com/> Література/ Гео-Шкурупій/56499-1/ Жанна-батальйонерка/.

REFERENCES

1. Bernadska N. I. Ukrainian novel: The theoretical problems and genre evolution: Monograph / N. I. Bernadska. – K.: Akademydav, 2004. – 368 s.
2. Buzko D. «Holiandia». The Notes from the editorial board to the reviews published in Chet.-Rev. No. 4// Chytachretsenzent. – 1930. – № 5. – S. 12-13.
3. Buzko D. The Chaika ; The Holiandia : novels / Dmytryi Buzko. – Kyiv : Dnipro, 1991. – 392 s.
4. Kavun L. «Rebellious» romantic of Vitaism: Prophetic VAPLITE [Monograph] /L.I. Kavun. – Cherkasy : Brama-Ukraina, 2006. – 328 s.
5. Sabadosh H. The theme of art in the novel «The Holiandia» D. Buzka // Halyna Sabadosh. – Naukovyi visnyk

Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii. № 2 (30). – 2013. – S. 138-142.

6. Fray N. Anatomy of criticism /Per. S anhl. A.S.Kozlova y V.T. Oleinyka /N. Fray // The foreign aesthetics and the theory of literature of the nineteenth and twentieth centuries. Treatises, articles, essays. – M. : Yzd-vo Mosk-ho un-ta, 1987. – S. 232–263.
7. Shkurupii H. Jeanne Battalionier [web resource] / Heo Shkurupiy // Suchasnist. – 1982. – № 1–2. – S. 38–81; № 3. – S. 8–48; № 4–5. – S. 11–35; № 6. – S. 11–31. – Access mode: <http://www.ukrcenter.com/> Litерatura/ Гео-Шкурупій/56499-1/ Жанна-батальйонерка/.

The role of the irony in the novels "Jeanne Battalionier" by Geo Shkurupiy and "Goliandia" by Dmitriy Buzko

I. V. Tkalych

Abstract. The article is devoted to the analysis of artistic specificity of irony in the Ukrainian literature of the 1920s of the twentieth century. In the author's view, the irony takes a prominent place in the system of moduses and involves significant variability: from tragic to romantic. These kinds of the irony have polar positions in the complex of modifications of the specific integrity of works of art, where the balance of the inner I fluctuates between the romantic self-affirmation of the subject and the tragic self-denial of it. Life-affirmation irony was revealed in the texts by D. Buzko, tragic irony was found in the novels by V. Pidmohylnyj, M. Mohylianskyj. The researcher traced the combination of both types in the novels by G. Shkurupij.

Keywords: art mode, novel, tragic irony, vitality irony, absurdity, paradox, polarity, modernism.

Роль иронии в романах Гео Шкурупия «Жанна батальйонерка» и Дмитрия Бузька «Голяндия»

И. В. Ткалич

Аннотация. Статья посвящена анализу художественной специфики иронии в произведениях украинских писателей 20-х годов. Г. Шкурупия и Д. Бузька. В комплексе модификаций специфической целостности произведений искусства ирония имеет полярные позиции, где равновесие внутреннего Я колеблется между романтическим самоутверждением субъекта и трагическим самоотрицанием. Окрашена трагическими тонами, ирония позволяла украинским писателям художественно воссоздать мир в его разнообразии; лишала догматической узости мышления, односторонности, фанатизма. Витаистическая же - утверждала веру в жизнь, стремление к позитивным изменениям, породила энергию духовного и интеллектуального развития. Жизнеутверждающую иронию обнаружено в тексте Д. Бузька, Сочетание обоих типов исследовательница проследила в романах Г. Шкурупия.

Ключевые слова: модус художественности, роман, трагическая ирония, витаистическая ирония, абсурд, парадокс, полярность, модернизм.